

Magyar nyelvű kódexek digitális alapú feldolgozása

É. KISS KATALIN

1. Bevezetés

Írásomban röviden bemutatom az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2009–2013 között készült ómagyar digitális adatbázist, majd azt illusztrálom két példával, hogy az adatbázis hogyan segítheti a nyelvtörténeti és azon belül a mondat-történeti kutatásokat; milyen típusú mondattani kérdések megválaszolását teszi lehetővé.

2. Az ómagyar korpusz

A bemutatandó nyelvtörténeti adatbázis a Magyar generatív történeti mondat-tan elnevezésű OTKA-projekt keretében készült SIMON ESZTER irányításával (lásd SIMON–SASS 2012). Bárki számára hozzáférhető az omagyarkorpusz.nytud.hu linken. Az összes fennmaradt ómagyar kori szövegméleket magában foglalja, és tartalmaz néhány kora-középmagyar kori szövegméleket is. Megtalálható benne mind a 47 magyar nyelvű kódex anyaga, továbbá 24 rövidebb szövegmélek és 244 misszilis, azaz elküldött levél. A korpuszban található szövegszavak száma meghaladja a 2,2 milliót.

A szövegek digitalizálását a mérvadó szövegkiadások (általában a legutóbbi kiadás) alapján végeztük. A digitalizálás első lépését a kiválasztott szövegkiadás lapjainak képként való beolvasása, szkennelése jelentette. A szkennelt anyagot OCR (optikai karakterfelismerő) program segítségével tettük kereshetővé. A program kimenetét ellenőriztük, és kézzel javítottuk. A szövegeket a mérvadó kiadások betűinek megfelelő Unicode karakterekkel tároltuk. A Huszita Biblia *cs*-nek hangzó *L* betűjét a Volf György-féle kiadásokat követve *č*-vel helyettesítettük.

A szövegek egy részét automatikus morfológiai elemzésnek vetettük alá. Ehhez normalizálnunk kellett az elemzendő szövegeket, azaz az eredeti betűhű szóalakokat mai magyar helyesírású szavakká kellett alakítanunk. A morfológiai elemzés a szövegszavak szótövét és morfológiai szerkezetét adja meg.

Az elemzés különféle szintjeit a Jókai-kódex első három során mutatjuk be:

oldal	sor	eredeti	normalizált	szótó	elemzés
001	01	Mÿ	mi	mi	Pro.Nom Gen
001	01	vronknac	urunknak	úr	N.PxP1.Dat Gen
001	01	iesus	Jézus	Jézus	N:P.Nom
001	01	cristusnac	Krisztusnak	Krisztus	N:P.Dat Gen
001	01	gyczeretyre	dicséretire	dicséret	N.PxS3=i.Sub
001	02	es	és	és	C
001	02	gyczewsegere	dicsőségére	dicsőség	N.PxS3.Sub
001	02	es	és	és	C
001	02	Mÿ	mi	mi	Pro.Nom Gen
001	02	atyancnak	atyánknak	atya	N.PxP1.Dat Gen
001	03	bodog	boldog	boldog	Adj
001	03	ferencznek	Ferencnek	Ferenc	N:P.Dat Gen

Az adatbázishoz az alábbi felhasználóbarát keresőfelület tartozik:

Magyar Generatív Történeti Szintaxis

hun | eng

Kezdőlap » Keresés

kezdőlap

projektum

korpusz

keresés

szövegmélekek

kódexek

egyéb szövegek

kapcsolat

Keresés

Régi magyar konkordancia

Adja meg a keresett szó tulajdonságait ...

Betűhű (b) : ☐	Formátum: <input type="text" value="konkordancia"/>
Normalizált (n) : ☐	Megjelenítés: <input type="text" value="minden"/>
Szótó (e) : ☐	Kontextus ^{BETA} : <input type="text" value="csak a találati szakasz"/>
Elemzés (e) : ☐	Nyelvemlék: <input type="text" value="mind"/>
Értelmezés : ☐	Szerk. mód: <input type="text" value="új lekérdezés"/>
Igekötő : ☐	Kihagyás: Min: <input type="text" value="0"/>
Megjegyzés : ☐	Max: <input type="text" value="5"/> <input type="button" value="OK"/>
Azonosító : ☐	

... vagy szerkessze a lekérdezést közvetlenül. (Guide)

Megjegyzés:

v0.3.6.4 – 2013.08.29. – S. B. | Emdros – súgó

A kereséskor választhatunk, hogy mely reprezentációs szinten adjuk meg a keresendő szót: betűhíven, normalizálva, azaz mai magyar helyesírással vagy szótóként. E lehetőségeken belül is választhatunk, hogy csak a keresett elemmel teljes egészében megegyező találatokat kérjük, vagy azokat a találatokat is elfogadjuk, melyeknek vagy az eleje vagy a vége azonos a keresett elemmel. A morfológiailag elemzett nyelvmélekekben kereshetünk nyelvtani kategóriákra, ka-

44

tegoriakomplexumokra is. Az Értelmezés ablakban már kihalt szavak mai jelentését adhatjuk meg; például ha arra vagyunk kíváncsiak, volt-e korábban más szavunk a *csak*-ra, rátalálhatunk a *heon*-ra.

A keresést a Szerkesztésmód ablakban lehulló menü segítségével lépésről lépésre újabb szavakkal lehet bővíteni, s ezáltal nemcsak szavakra, hanem kifejezésekre, sőt a Kihagyás opció segítségével nem szomszédos szavakból álló szókapcsolatokra is ki lehet terjeszteni. Az igekötős igék esetében ezt egyszerűbben is megtehetjük: ha az Igekötő ablakban megadunk egy igekötőt, megkapjuk a hozzá tartozó igéket is. A keresőfelület jobb oldalán kiválaszthatjuk, hogy találatként szövegtörödékeket (konkordanciát) vagy gyakorisági adatokat kérünk. Meg kell adnunk a megjelenítés szintjét vagy szintjeit is. A megjelenítés szintjének nem kell egybeesnie a keresési szinttel. Arról is döntenünk kell, hogy mely nyelvelékekben keresünk. Normalizált szavakra csak a normalizált, n-nel jelölt nyelvelékekben, elemzésekre csak az elemzett, e-vel jelölt nyelvelékekben kereshetünk. Választhatunk, hogy a találatokat mekkora kontextussal együtt kérjük megjeleníteni. A keresési opciók kiválasztása után mind a keresésre, mind a megjelenítésre vonatkozó választásainkat OK-val kell jóváhagynunk. A keresést a Mehet ablakban indíthatjuk el.

A keresés eredményeként könnyen olvasható vízszintes szóláncokat kapunk. Ha például a betűhű *fföld* vagy a normalizált *föld* szónak a Könyvecseben található előfordulásait keressük, és a megadott opciók közül azt választjuk, mely megengedi, hogy a találatoknak csak az eleje legyen *fföld* vagy *föld*, továbbá ha a találatoknak minden reprezentációs szintjét látni akarjuk, és csak a találati szakaszt (azaz az adott tagmondatot) kérjük, akkor a kereső így mutatja az adatokat:

[1] Könyvecse - 6r - 1/92452

mert	ők	bírák	az	fföldeth:
mert	ők	bírák	az	földet.
mert	ők	bír	az	föld
C	N Pro.P3	V.P3.Def	Det	N.Acc

[2] Könyvecse - 6r - 1/92597

Mých	foglallja	hiába	az	fföldeth
mit	foglalja	hiába	az	földet?
mi	foglal	hiába	az	föld
N Pro Int.Acc	V.S3.Def	Adv	Det	N.Acc

[3] Könyvecse - 12r - 1/94384

kýnek	zerelmétől	yth	ez	fföldön	kýnokkal	sem	zakasztathatának	el:
kinek	szermétől	itt	ez	földön	kínokkal	sem	szakasztathatának	el.
akinek;cmt:DIFFANA	szermelme	itt	ez	föld	kín	sem	szakaszt	el
aki	N.Abl	Adv Pro	Det Pro	N.Sup	N.Pl.Ins	Adv	V.Fact.Mod.Ipf.P3	VPfx
N Pro Rel.Dat								

Tervezzük a korpusz továbbfejlesztését. Idővel valamennyi ómagyar szöveget szeretnénk normalizálni és morfológiaileg elemezni, és az ómagyar anyagot egyre több középmagyar anyaggal szeretnénk kibővíteni. Az észlelt hibákat fo-

lyamatosan javítjuk; a korpusz honlapján megadott címen várjuk a felhasználók észrevételeit.

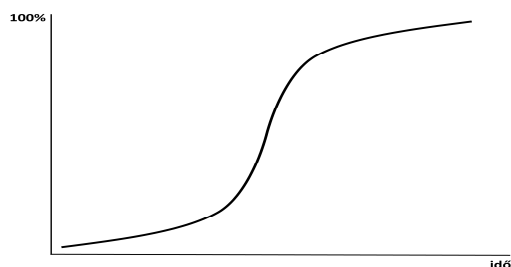
3. Mire jó a kereshető korpusz?

A digitális nyelvtörténeti korpusz új lehetőségeket nyitott meg a korábbi nyelvállapotok és a nyelvi változások rekonstruálásában. A Magyar generatív történeti mondattan projektum keretében végzett kutatásaink során már élünk e lehetőségekkel, lásd a Magyar történeti mondattan (É. KISS 2014a) és a *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax* (É. KISS 2014b) tanulmányköteteket. Itt két példával illusztrálom a korpuszadatokra épülő elemzési lehetőségeket.

3.1. Mondattani rekonstrukció

A nyelvtörténeti kutatásokban sokféle adattal alátámasztott, elfogadott feltételezés, hogy a nyelvi változások során a kialakuló új jelenségek terjedése *f*-görbét ír le (lásd pl. WEINREICH–LABOV–HERZOG 1964). Azaz az új változat térnyerése és a régi visszaszorulása lassan indul, majd hosszú idő után hirtelen felgyorsul, és viszonylag rövid idő alatt az új változat válik uralkodóvá. A lassú kezdés után gyorsan felívelő szakaszt lassú zárószakasz követi; az új változatnak gyakran évszázadokon át sem sikerül a régit teljesen kiszorítania.

A nyelvi változások *f*-görbéje:

Az a tény, hogy a visszaszoruló régi változatok még évszázadokig kimutathatók, lehetővé teszi, hogy kifutó *f*-görbéik visszafejtésével korábbi, dokumentálatlan nyelvállapotokról is képet kapjunk. Így valószínűsíthető például, hogy az ősmagyar mondat — a mai hantihoz és manysihoz hasonlóan, de az SVO alapszórendű ómagyartól és mai magyartól eltérően — SOV szórendű volt, és tárgya (hacsak nem topikként funkcionált, lásd É. KISS 2013) nem viselt tárgyragot. E hipotézist azzal támaszthatjuk alá, ha megmutatjuk, hogy az ómagyarban még előforduló ragtalan tárgyú SOV mondatok arányának csökkenése egy kifutó *f*-görbe végső szakaszának felel meg. Tipológiai megfigyelések szerint az SOV szórend a grammatika egyéb területein is meghatározott szerkezet típusokkal jár együtt. Ha e szerkezet típusok ómagyar kori csökkenése is ellaposodó *f*-görbét rajzol ki, szintén az ősmagyar SOV szórend mellett szolgáltatunk érveket. A

digitális adatbázis lehetővé teszi, hogy pontosan számszerűsítsük e szerkezetek előfordulási gyakoriságának változását.

3.1.1. Eltűnő ragtalan tárgyú SOV tagmondatok

Legkorábbi kódexeink, az 1370 körül keletkezett szöveget tartalmazó Jókai-kódex, valamint az 1416 körül fordított Huszita Biblia részleteit tartalmazó Bécsi, Münchener és Apor-kódex még bővelkednek ragtalan tárgyú tagmondatokban. A ragtalan tárgy kivétel nélkül mindig megelőzi az igét, és ha a mondatnak hangzó alanya van, az megelőzi a tárgyat, tehát a ragtalan tárgyú mondat típus SOV szórendű. Minden ragtalan tárgyú tagmondat igeneves alárendelő mondat. LIGHTFOOT elmélete (1991) értelmében a nyelvi változások mindig a főmondatokban kezdődnek, ebből következően az alárendelő mondatok konzervatívabban — nem meglepő tehát, hogy a ragtalan tárgy az alárendelő mondatokban élt legtovább. Az ugor alapnyelv feltehetőleg csak igeneves alárendelést használt (az obi-ugor nyelvekben ma is ez az általános), tehát a ragtalan tárgyú SOV szórendű alárendelő mondatokban az igenévi alaptag is megőrzött régiség. Pusztai főnév ma is előfordulhat főnévi igenév inkorporált ragtalan tárgyaként, főként nyelvjárásokban, például: *Megyek szőlő kötni*. Azonban a korai ómagyarban a ragtalan tárgy határozott főnévi kifejezés, így birtokos szerkezet vagy mutató névmás is lehetett. Például:

- (1) ne fordo'lon m̄g [*q k̄ntosq* feluenni] (MünchK 30ra)
- (2) [*mynden* thehetew] atya ysten (AporK 134)
- (3) Agyad meg ymmar [*bewne* zantnak] (JókK 158)
- (4) ky zent fferenczet lewlteuala [*egyhas* seprete] (JókK 97)
- (5) [*q è* gondoluan] yme vrnac angala ielenec neki (MünchK 8va)

Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a ragtalan tárgyú mellékmondatok előfordulása csökkenő *f*-görbét ír-e le, meg kell számolnunk, hogy korai kódexeink hány ragtalan tárgyú igeneves kifejezést tartalmaznak, és ezek száma hogyan aránylik a kódexek szószámához. A ragtalan tárgyak kigyűjtése az ómagyar adatbázis keresőprogramja segítségével sem volna könnyű feladat — de szerencsére KÁROLY SÁNDOR ezt a munkát már 60 éve kézi erővel elvégezte (1956), a digitális adatbázisból csak a kódexek szószámát kell megtudnunk.

A ragtalan tárgyak száma és aránya első kódexeinkben:

Kódexek:	keletkezés ideje	szószám	ragtalan tárgy	ragtalan tárgy/szó
Jókai-kódex	(1370 után)	22 733	42	1 : 540
Münchener kódex	(1416 után)	69 589	78	1 : 892
Apor-kódex	(1416 után)	22 118	18	1 : 1 382
Bécsi kódex	(1416 után)	54 423	24	1 : 2 268
Jordánszky-kódex	(1516–1519)	200 185	16	1 : 12 511

A ragtalan tárgyak aránya a Jókai-kódexben a legnagyobb: körülbelül minden 500. szó ragtalan tárgy. A mintegy fél évszázaddal később fordított Huszita Biblia másolatait tartalmazó kódexekben körülbelül 1000–2000 szóra jut egy ragta-

lan tárgy. Egy évszázaddal később, a Jordánszky-kódexben a ragtalan tárgyak aránya már elenyésző. A csökkenés megfelel egy kifutó (fordított) *f*-görbe végső szakaszának.

Ha visszafelé követjük e fordított *f*-görbét, és rekonstruáljuk a korábbi, dokumentálatlan szakaszait, arra a következtetésre jutunk, hogy az ősmagyar korban az SOV szórendű, ragtalan tárgyat tartalmazó mondattípus volt az uralkodó. Minthogy az obi-ugor nyelvekben is az SOV szórendű, ragtalan tárgyú mondattípus az általános,¹ feltehetőleg mindhárom leánnyelv ezt a szerkezetet örökölte az ugor alapnyelvből. A tárgyrag használata és ezzel összefüggésben az SOV szórend felbomlása a magyar nyelv külön életében, az ősmagyar korban vagy az ősmagyar és az ómagyar kor fordulóján válhatott általánossá.

3.1.2. Visszaszoruló prenominális igenévi jelzői mellékmondatok

A világ nyelveinek tipológiai atlasza, a *The World Atlas of Language Structures* (DRYER–HASPELMATH 2013) 96. térképlapjának tanúsága szerint a szigorúan SOV szórendű nyelvekre a prenominális jelzői mellékmondat a jellemző. E mellékmondattípusban nincs vonatkozó névmás; a mellékmondatnak a jelzett főnévi kifejezéssel koreferens eleme üres. Az ómagyarban is megvan még e mondattípus. Mint az ómagyar valamennyi archaikus, ősmagyar örökséget képviselő alárendelő mondattípusa, e mondattípus is igenevet tartalmaz, nem véges igét. Például:

(6) ot vala eg [keze meg azott] ember (MünchK 38ra)

(7) Es adom the neked es te nemednek te vtannad ez [te laktad] feldet (JordK VIIb)

Ha az ómagyar korpuszban e mondattípus aránya is a kifutó *f*-görbékre jellemző módon fokozatosan csökken, joggal következtethetünk rá, hogy az ősmagyar korban e prenominális, igeneves, vonatkozó névmás nélküli jelzői alárendelés volt az uralkodó. Minthogy a hanti és a manysi is ilyen jelzői mellékmondatokat használ, e mondattípust a közös ugor alapnyelvig is visszavetíthetjük.

Automatikus kereséssel könnyebb a jelzői mellékmondatok újabb, vonatkozó névmással kezdődő típusát megtalálni, mint az általa kiszorított archaikus, vonatkozó névmás nélküli típust. Ezért a két jelzői mondattípus arányának változását nem a vonatkozó névmás nélküli mondatok arányának csökkenésével, hanem a vonatkozó névmással bevezetett posztnominális jelzői mellékmondatok arányának növekedésével mértük. Kigyűjtöttük Máté Evangéliumának három egymást követő fordításából a *ki*, *mi* és *mely* névmásokat. Minthogy az adatbázis e szövegeknek még nem tartalmazza a morfológiai elemzését, a kérdő névmásokat kézzel töröltük közülük. Az adatok a vonatkozó névmással bevezetett jelzői mellékmondatok számának fokozatos növekedését mutatják.

¹ Ez már nem teljesen igaz a hantinak és manysinak az orosz-domináns kétnyelvűek által beszélt újabb kontaktusváltozataira.

A vonatkozó kötőszói szerepű *ki, mi, mely(ik)* névmások száma Máté Evangéliumában:

Müncheni kódex (1416 k.):	225
Jordánszky-kódex (1516 k.):	314
Károli Biblia (1590):	330

Minthogy a növekedés zárt korpuszban történt, melyben a jelzői mellékmondatok száma lényegében változatlan, amennyivel nőtt a vonatkozó jelzői mellékmondatok száma, lényegében annyival csökkent a vonatkozó névmás nélküli prenominális igeneves jelzői mellékmondatoké. A csökkenés 1416–1516 között gyorsabb volt, mint 1516–1590 között, ami arra enged következtetni, hogy az 1500-as években az *f*-görbe már lassuló, kifutó szakaszába lépett. Ha rekonstruáljuk a teret vesztő prenominális igeneves jelzői mellékmondatok és a térhódító vonatkozó mellékmondatok arányának változását leképező *f*-görbe korábbi szakaszait, arra kell következtetnünk, hogy az ősmagyarban e jelzői mellékmondat-típus volt az uralkodó. A prenominális igeneves jelzői mellékmondatok nem tűntek el teljesen, de a korábbiakkal ellentétben csak nagyon szűk korlátok között használhatók; így a (6)-(7) alatti példákkal ellentétben nem lehet saját külön hangzó alanyuk, és igenevük nem viselhet személyragot.

3.1.3. Visszaszoruló igeneves határozói mellékmondatok

A The World Atlas of Language Structures (DRYER–HASPELMATH 2013) 94. lapja szerint az SOV alapszórendű nyelvekre az igeneves határozói mellékmondatok a jellemzők. Ha az ősmagyar valóban SOV szórendű volt, azt várjuk, hogy az igeneves határozói mellékmondatok aránya az SVO alapszórendű ómagyarban *f*-görbével modellálható csökkenést mutat. A jelzői mellékmondatok esetében alkalmazott módszert követve három egymást követő Biblia-fordítás Máté Evangéliumában kikerestük és megszámláltuk a *-ván/-vén* ragos határozói igenevet tartalmazó mellékmondatokat:

A *-ván/-vén* igeneves határozói mondatok száma Máté Evangéliumában:

Müncheni kódex (1416 k.):	486
Jordánszky-kódex (1516 k.):	322
Károli Biblia (1590):	286

A *-ván/-vén* igeneves határozói mellékmondatok száma egyre kisebb; helyüket kötőszóval vagy vonatkozó névmással bevezetett véges határozói mellékmondatok veszik át. Például az alábbi bibliai mondat (Máté 4,18) a Müncheni kódexben és a Jordánszky-kódexben még két határozói igeneves alárendelést tartalmaz; a Károli Bibliában viszont már mindkét ige véges alakban áll:

- (8) a. [*Iaruan* kedig Iesus galileabèli tenger mëllet] lata ket at'afiat Simont ki hiuatic pètern es Andoriaft o at't'afiat [*èrèztuen* o haloiocat a-tengerbè] (MünchK 10rb)

- (8) b. [*Jarwan* kedyglen Jesus galyleabely tengher mellet], lata ket atyaffyakat, Simont, kyneveztetyk peternek, es Andrasth hew atyaffyat, [*vethtveen* haloyokat az tengherben] (JordK 364)
- (8) c. [Mikoron pedig *iárna* Iesus az Galiléánac tengere mellett], láta két atyafiakat, Simont, ki mondatíc Peternek, és Andrást, (Simonnac) atyafiát, [kic az ő hálóiokat ackor *vetic vala* az tengerbe] (Károli II/II 4v)

A határozói igeneves alárendelő mellékmondatok visszaszorulása is a mondat SOV alapszórendjének megváltozására enged következtetni.

3.2. Nyelvtörténeti hipotézisek ellenőrzése

3.2.1. Alternatív magyarázatok a tárgyas ragozás eredeti funkciójáról

Az ómagyar adatbázis adatai alapján a magyar nyelv dokumentált korszakairól is pontosabb képet kaphatunk. Például kimutatható, hogy a tárgyi névmások elhagyása az ómagyar korban még szórványos volt, csak az újmagyar korban vált általánossá. Ezzel cáfolható az a közkeletű vélekedés, hogy a tárgyas ragozás a névmási tárgynak az igébe való inkorporálásával jött létre, az önálló névmási tárgy hiányát eredményezve (lásd pl. KULONEN 1999).

Az kétségtelen ténynek látszik, hogy a tárgyas ragozás egyes szám 3. személyű és többes számú alakjaiban megjelenő *-ja/-i* morféma a 3. személyű uráli névmás leszármazottja (HONTI 2009):

(9) ír-ja	kér-i
ír-j-uk	kér-j-ük
ír-já-tok	kér-i-tek
ír-já-k	kér-i-k

A *-ja/-i* morféma névmási eredeztetése vezetett ahhoz a feltételezéshez, hogy a tárgyas ragozásban az igéhez simuló tárgyi névmást nem kellett újra kitenni a mondatban, tehát a tárgyas ragozás kialakulása óta általános a magyarban az ún. rejtett tárgyi névmás. Ugyanakkor ez az elmélet nem magyarázza meg, hogy miért az 1. számú tárgyi névmás inkorporálódott az igébe többes szám 3. személyű névmási tárgy esetén is, és miért nem inkorporálódtak az 1. és 2. személyű tárgyak.

A tárgyas ragozás alternatív magyarázata GIVÓN (1975) azon elméletén alapszik, hogy a tárgyas ragozásban megjelenő morféma topikisméltő névmásból kialakult tárgyi egyeztető toldalék. (A topikisméltő névmás a topicalizált tárgyra utal a mondat komment részében, mint az *azt* névmás a *Jánost, azt nem ismerem* példában). E szerint az elmélet szerint a tárgyas ragozás névmási eredetű eleme nem a tárgy helyett áll, hanem csupán egyezik vele, azaz nincs direkt összefüggés a tárgyas ragozás és a hiányzó névmási tárgy között.

GIVÓN elméletét először MARCANTONIO (1985) alkalmazta a magyarra és testvérnelveire. MARCANTONIO elméletét azóta többen is továbbgondoltuk és pontosítottuk (É. KISS 2003, 2013, DALRYMPLE–NIKOLAEVA 2011). Mint NIKOLAEVA (2001) és DALRYMPLE–NIKOLAEVA (2011) kimutatta, a hantiban és a

manysiban a tárgyias ragozás szerepe ma is egyértelműen a topicalizált tárggyal való egyeztetés, azaz a tárgy topik szerepének kódolása. Az SOV szórendű hanti és manysi mondatban az alany kötelezően topik, a tárgy pedig vagy másodlagos topik, vagy új információt közlő fókusz. Topik voltát az jelzi, ha egyezik vele az ige, tehát tárgyias ragozásban áll. Bizonyítékunk van rá, hogy a tárgyias ragozás eredetileg a magyarban is a tárgy topik voltának kódolására szolgált. A bizonyíték a következő.

A tipológiai irodalomból közismert, hogy a kifejezések topicalitásuk, topik szerepre való elérhetőségük szerint hierarchiába rendeződnek (MORAVCSIK 1974). A topicalitási hierarchia élén az egyes szám 1. személyű névmás áll, ezt a többes szám 1. személyű névmás és a 2. személyű névmások, majd a 3. személyű névmások követik. Több nyelvben is megfigyelhető, hogy a másodlagos topik nem állhat magasabban a topicalitási hierarchiában, mint az elsődleges topik (DALRYMPLE–NIKOLAEVA 2011). Ha például a szintén SOV szórendű szamojéd nyelvekben a mindig elsődleges topikként funkcionáló alany 3. személyű, és a tárgy 1. vagy 2. személyű, a tárgy nem lehet másodlagos topik, csak fókusz — azaz az ige nem állhat tárgyias ragozásban. Ez a megkötés a magyarban is megőrződött a tárgyias ragozás korábbi topikegyeztető szerepének maradványaként, hiszen 3. személyű alany esetén 1. vagy 2. személyű tárgy mellett alanyi ragozásban áll az ige: *Ő lát engem, téged, minket, titeket.*

3.2.2. A tárgyias ragozás funkcióváltása

Okunk van tehát feltételezni, hogy a tárgyias ragozás a magyarban is topikismétlő névmás inkorporálódásával keletkezett, és eredetileg a tárgy topik szerepének kódolására szolgált. Funkciója azonban idővel megváltozott; a tárgy topik szerepe helyett a tárgy határozottságát kezdte jelölni. A funkcionális újraértelmezés magyarázata, hogy a magyarban valamikor az ősmagyar kor folyamán felbomlott a kötött SOV szórend, kialakult a topikmozgatás, minek következtében a topik funkciót már a kifejezések szerkezeti pozíciójából is le lehetett olvasni. A tárgy topik szerepét jelölő tárgyias ragozás így funkcióját veszítette; de új szerepet talált magának, azaz az evolúciós biológiából kölcsönvett nyelvtörténeti szakszóval: exaptáció történt. A 'topikjelölőből határozottságjelölő' funkcióváltást megkönnyítette, hogy a topik többnyire határozott főnévi kifejezés (bár határozatlan főnévi kifejezés is lehet topik, ha specifikus, azaz egy már ismert halmaz valamely elemére utal). Az uráli és az ugor alapnyelv, sőt az ősmagyar sem használt határozott névelőt, így a tárgyias ragozás feladata a tárgy határozottságának jelölése lett. Lényegében ezt a nyelvállapotot rögzítik első nyelvemlékeink. A Halotti beszéd és könyörgés és az Ómagyar Mária-siralom alábbi mondataiban a tárgyias ragozás kódolja formailag a névelő nélküli tárgy határozottságát:

(10) a. *odutta vola neki paradifumut hazóá.*

(10) b. *anyath ezes fyaal / egembelu ullyetuk.*

A tárgyas ragozás használata, disztribúciója lényegében első nyelvemlékeinktől kezdve változatlan — ugyanakkor a tárgyas ragozás a korai szövegekben csak nagyon szórványosan jár együtt a névmási tárgy hiányával. A Halotti beszéd és könyörgés öt kitett névmási tárgyat tartalmaz:

- (11) Heon tilutoa *wt* ig fa gimilcetyl.
ef veteve *wt* ez muncal vilagbele.
Ef zoboducha *wt* urdung ildetuitvl.
ef vezesse *wt* paradifū nugulmabeli.
ioy felevl iochtotnia ilezie *wt*.

Kérdéses, hogy a Halotti beszéd és könyörgésben rejtett tárgyi névmásra találunk-e egyetlen példát is. Az alábbi mondat jöhet szóba:

- (12) Hug ef tiv latiatuc fzumtuchel. ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut.

A *latiatuc* igének tulajdoníthatunk rejtett névmási tárgyat, bár — legalábbis értelmileg — az *ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut* mondatot értjük az ige tárgyaként.

Az első kétségtelen 1. személyű rejtett tárgyi névmás az 1300 körül másolt Ómagyar Mária-síralomban, az első kétségtelen 3. személyű rejtett tárgyi névmási pedig az 1350 körül másolt Königsbergi töredékben szerepel:

- (13) Walasth vylagum tul sydou fyodumtul
(14) vleben tart chudaltus fiot.
furiscte musia. etety ymleti

A Königsbergi töredék alábbi sorában a tárgyi névmást utólag szúrták be. Ez arra utalhat, hogy a szöveg keletkezésekor már elbizonytalanodott a nyelvhasználat a tekintetben, hogy a 3. személyű tárgyi névmást ki kell-e tenni. Talán a scriptor nyelvérzéke már megengedte a rejtett névmást, és csak az eredetivel való összeolvasáskor derült ki, hogy a másolandó eredetiben kitett névmás van.

- (15) Tudyuc latíuc^{evt} scuz lean nac

Az elbizonytalanodás oka, hogy a 14. században már kibontakozóban van a határozottság névelővel való következetes jelölése (lásd EGEDI 2014), így a tárgyas ragozás ismét funkciótlanná válik, és újabb funkcióját az egyes szám 3. személyű rejtett tárgyi névmás engedélyezésében fogja megtalálni.

3.2.3. A tárgyas ragozás másodszori funkcióváltása

A tárgyas ragozás másodszori exaptációja fokozatosan, több évszázad alatt ment végbe. Az 1370 körül keletkezett szöveget tartalmazó, 1448 körül másolt Jókai-kódexben még ritkaság az efféle, itt [*pro*]-val jelölt rejtett névmás:

- (16) Es azert ewele kyuanualazolnya: Azert nemy haladek leuen: legottan masoczor es harmaczwr hyua [*pro*]:

Hogy milyen ritka a rejtett tárgyi névmás, arra az alábbi statisztikai adatokból következtethetünk: a kódex 98 kitett *ötet* névmást tartalmaz. A többes számú

őket 19-szer fordul elő, azaz az egyes számú névmási tárgyak száma kb. ötszöröse a többes számúaknak. A dativusban álló 3. személyű névmások esetében az egyes számúak száma (107) két és félszerese a többes számúaknak (42). A nominativusi névmások között az egyes számúak négyszer annyian vannak (36) mint a többes számúak (9). Ha az egyes szám 3. személyű tárgyi névmások esetében számottevő volna a rejtett névmások száma, akkor azt várnánk, hogy a hangzó egyes számú–többes számú névmások aránya közelebb volna egymáshoz, mint az egyes és többes számban is mindig kiejtett dativusi névmások esetében és az egyes és többes számban egyaránt rejtve maradható nominativusi névmások esetében. Valójában az egyes számú névmásoknak a többes számúakhoz képesti aránya a tárgyi névmások esetében a legnagyobb; nem valószínű tehát, hogy sok volna a rejtett egyes számú tárgyi névmás.

Az alanyi és tárgyi névmások arányából is ugyanerre következtethetünk. A többes számú 3. személyű névmások között, ahol csak a nominativusi névmások maradhatnak rejtve, a nominativusi–accusativusi arány 9:29, azaz 0,31. Az egyes számú névmások között, ahol elvileg a tárgyi névmások is rejtve maradhatnak, ez az arány 36:98, azaz 0,367. Ha pontosan ugyanazt az arányt várnánk, mint a többes számban, akkor 116 egyes számú tárgyi névmással kellene számolnunk, azaz az egyes számú tárgyi névmásoknak kb. 20%-a volna nem hangzó névmás.

Máté Evangéliumának első fennmaradt magyar fordításában, a kevéssel 1416 után készült Müncheni kódexbeli szövegben a hangzó egyes szám 3. személyű névmások száma nem sokkal kisebb, mint Luther német fordításában. Míg Luther fordítása 156 egyes szám 3. személyű névmást tartalmaz (134 *ihn*-t és 22 egyes szám accusativusi *sie*-t), a magyar fordításban 137 *őt* névmást találunk. Az ezt követő Máté Evangélium fordításokban a hangzó *őt* névmások száma lassú csökkenést mutat.² Pontosabban Káldi György 1605–1607 között készült, 1626-ban megjelent Máté Evangéliumában kis visszarendeződést tapasztalunk a vele csaknem egykorú Károli Bibliához képest. A döntő fordulatot az egyes szám 3. személyű névmások rejtetté válásában Békés Gellért és Dalos Patrik 20. századi fordítása dokumentálja.

Müncheni kódex (1416/1466):	137
Pesti Gábor: Novum Testamentum (1536):	124
Károli Gáspár (1590):	108
Káldi György: Vulgata (1626):	117
Békés Gellért–Dalos Patrik ford. (1950):	19

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a hangzó egyes szám 3. személyű tárgyi névmások arányának csökkenése és a rejtett névmások terjedése a 20. század

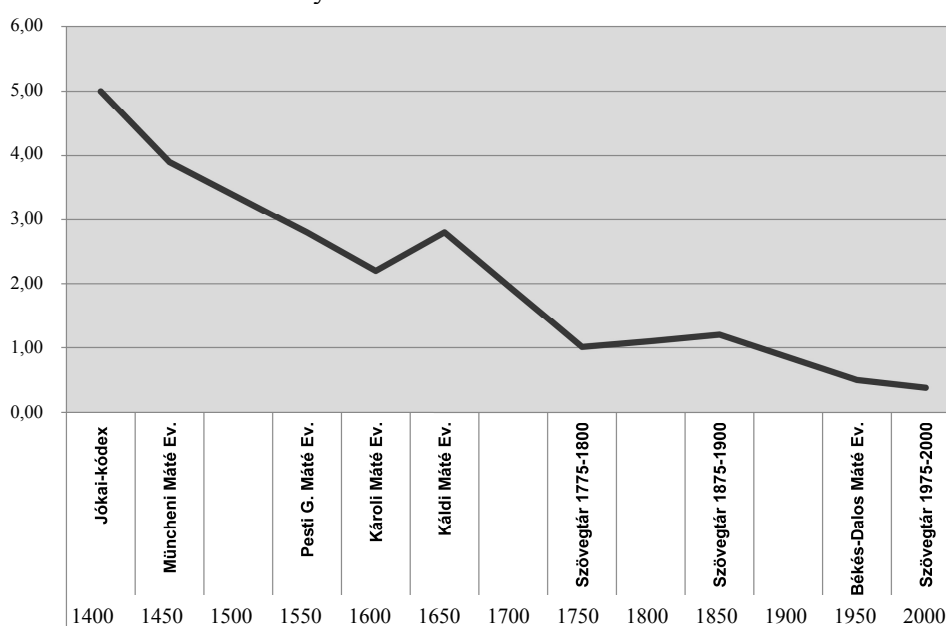
² Az időben egymáshoz közel eső Biblia-fordítások közül a legismertebbeket vizsgáltam. A 20. századi fordítások közül azért Békés és Dalos munkáját választottam, mert ez az a fordítás, mely nem valamely korábbi fordításon alapul, hanem teljesen új.

közepére gyorsult fel. Hogy arról is képet kapjunk, mi történt 1616 és 1950 között, a kitett *őt* és *őket* névmások arányát az újmagyar szövegek adatbázisában, a Magyar Irodalmi és Könyvelv Nagyszótárának korpusza/Magyar Történelmi Korpuszban is megvizsgáltam (<http://www.nytud.hu/hhc/>). Az 1775–1800, 1875–1900 és 1975–2000 közötti időszakokból kigyűjtöttem az *őt* és az *őket* névmások valamennyi előfordulását, és a megfigyelt arányokat a Jókai-kódexben és a Máté Evangélium fordításaiban tapasztalható arányokkal is kiegészítettem. Az adatokat számszerűen és grafikus formában is bemutatom.

A kitett *őt* és *őket* arányának változása:

Jókai-kódex (1370/1448):	98/19	5,00 : 1
Müncheni kódex (1416/1466):	137/35	3,90 : 1
Pesti G.: Novum Testamentum (1536):	124/43	2,80 : 1
Károli Máté Evangéliuma (1590):	108/48	2,20 : 1
Káldi Máté Evangéliuma (1626):	117/41	2,80 : 1
Szövegtár 1775–1800:	116/108	1,01 : 1
Szövegtár 1875–1900:	1171/915	1,20 : 1
Szövegtár 1975–2000:	1317/2621	0,50 : 1
Békés–Dalos Máté Evangéliuma (1951):	19/49	0,38 : 1

A kitett *őt* és *őket* arányának változása:

Az adatok azt mutatják, hogy az a feltételezés, miszerint a tárgyas ragozás mindig a rejtett tárgyi névmások engedélyezésére szolgált, nem tartható. Míg a tárgyas ragozás az ugor egység koráig, sőt tovább is visszavezethető, a rejtett tárgyi névmások használata a magyar nyelv önálló életének korai szakaszaiban

még szórványos, sőt a középmagyar korban sem vált általánossá.³ Csaknem kizárólagossá csak az újmagyar korban, a 20. század első felében lett.

4. Összefoglalás

Írásomban amellett érveltem, hogy érdemes a Nyelvtudományi Intézetben készült ómagyar korpuszsal megismerkedni, keresőjének használatát megtanulni, és a digitális adatbázis nyújtotta keresési lehetőségeket, a korpuszban rejlő statisztikai mintázatokat kihasználni. Az ily módon feltárható összefüggésekre olyan következtetéseket építhetünk, melyek egyébként rejtve maradnának előttünk, vagy kézi munkával csak rendkívüli erőfeszítéssel volnának kibányászhatók. Írásom első részében azt mutattam be, hogy a korpusz hogyan segíti elő a nyelvelméletes kor előtti nyelvállapot mondattani sajátosságainak megismerését. Minthogy a nyelvi változások során a régi változatnak az új által való kiszorítása, a régi és új változat arányának módosulása egy ún. *f*-görbével modellálható, ha dokumentálni tudjuk az *f*-görbe végső szakaszát, az *f*-görbe egészét, azaz a változás megelőző szakaszait és kiinduló állapotát is rekonstruálni tudjuk. E módszerrel valószínűsíthető, hogy az ősmagyar alapszórendje SOV volt, a tárgy nem viselt tárgyragot (csak a tárgy topik szerepét jelölte morféma), a határozói és jelzői alárendelő mondatok igeneves kifejezések voltak, és a jelzői mellékmondatban a jelzett kifejezéssel koreferens elem rejtve maradt.

Írásom második részében azt illusztráltam, hogy a korpuszból kinyerhető statisztikai adatokból a mondattani változások funkciójának megértéséhez, a mondattani jelenségek magyarázatához is közelebb juthatunk. Vitatott, hogy a tárgyas ragozás a névmási tárgy inkorporációjával jött létre az önálló névmási tárgy hiányát eredményezve, vagy topikismétlő névmásból keletkezett, és a topikalizált tárggyal való egyeztetést szolgálta. Az előbbi hipotézist az támasztaná alá, ha a tárgyas ragozás megléte minden korban rejtett tárgyi névmással járna együtt. Azonban, mint kimutattuk, a rejtett tárgyi névmás a korai ómagyar korban csak szórványosan fordul elő; írott szövegekben csak a 20. századra válik általánossá. Ez azt valószínűsíti, hogy a tárgyas ragozás először nem a tárgyi névmás kiváltását szolgálta, hanem a tárgy topik szerepének kódolását. Amikor ezt a feladatot a topik pozícióba való mozgatás vette át, exaptáció, funkcióváltás történt: a tárgyas ragozás a tárgy határozottságát kezdte jelölni. Amikor ezt a feladatot a határozott névelő vállalta magára, a tárgyas ragozás ismét funkcióváltásra kényszerült: ekkor lett általános az egyes szám 3. személyű tárgyi névmást helyettesítő szerepe; ekkor vált általánossá a 3. személyű rejtett tárgyi névmás.

³ Az a tény, hogy a korpusz csak írott szövegeket tartalmaz, torzíthatja az eredményt. Teljesebb képet fogunk kapni, ha az élőbeszédhez közelebb álló középkori leveleinkben is (HEGEDŰS–PAPP 1991) megvizsgáljuk a rejtett tárgyi névmások arányát. A formálisabb egyházi szövegek feltehetően valamivel korábbi nyelvállapotot tükröznek, mint a gyakran diktált levelek.

Irodalom

- DALRYMPLE, MARY–IRINA NIKOLAEVA 2011. *Objects and Information Structure*. Cambridge, Cambridge University Press.
- EGEDI BARBARA 2014. Főnévi kifejezések. Határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. KISS KATALIN szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 96–127.
- GIVÓN, TALMY 1976. Topic, pronoun and grammatical agreement. In: CHARLES LI–SANDRA THOMPSON szerk., *Subject and Topic*. New York, Academic Press. 149–188.
- DRYER, MATTHEW S.–HASPELMATH, MARTIN szerk. 2013. *The World Atlas of Language Structures Online*. Lipcse, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
- HEGEDŰS ATTILA–PAPP LAJOS 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HONTI LÁSZLÓ 2009. Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények 106*: 132–146.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. KISS KATALIN 2003. A szibériai kapcsolat — avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén. *Magyar Nyelvjárások 41*: 321–326.
- É. KISS, KATALIN 2013. The inverse agreement constraint in Uralic Languages. *Finn-Ugric Languages and Linguistics 2/1*: 2–21.
- É. KISS KATALIN szerk. 2014a. *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. KISS, KATALIN szerk. 2014b. *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford, Oxford University Press.
- KULONEN, ULLA-MAIA 1999. Object marking in the Ugric languages. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE–MOLNÁR ZOLTÁN–SALÁNKI ZSUZSANNA–SIPOS MÁRIA szerk., *Budapesti Uráli Műhely 1. Ugor Műhely*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 63–71.
- LIGHTFOOT, DAVID 1991. *How to set Parameters. Arguments from Language Change*. Cambridge, MA, MIT Press–Bradford Books.
- MARCANTONIO, ANGELA 1985. On the definite vs. indefinite conjugation in Hungarian. A typological and diachronic analysis. *Acta Linguistica Hungarica 35*: 267–298.
- MORAVCSIK, EDITH 1974. Object–verb agreement. In: *Working Papers in Language Universals 15*: 25–140.
- NIKOLAEVA, IRINA 2001. Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics 39*: 1–49.
- SIMON ESZTER–SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24*: 243–264.
- WEINREICH, URIEL–LABOV, WILLIAM–HERZOG, MARVIN I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: LEHMAN, WINIFRED P.–MALKIEL, YAKOV szerk., *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95–188.